

УДК 821.161.2-31.09

Л.В. Ушкалов

ПАРАДОКСИ РОМАННОГО СВІТУ: НА ПЕРЕТИНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

Український романний дискурс другої половини ХІХ століття – багато в чому оригінальне, новаторське явище у вітчизняній і світовій літературі – безперечно, є достатньо глибоко вивченим естетичним феноменом, однак дотепер він не став об’єктом цілісного розгляду. Дослідження радянського часу були вибірковими щодо персоналій, творів, проблемно-тематичних комплексів, поетики; хибували на ідеологічну заангажованість, соціологізм в оцінках. Сучасні праці хоча й пропонують інші ракурси обсервації великої епіки – архетипний аналіз, соціальна міфологія, інтертекстуальність, поліестетизм, характерні деформації (психопатології, девіантність, маргіналізація тощо), проте також не включають до сфери наукових зацікавлень увесь масив романістики означеного періоду. Не вироблено й загальноприйнятого погляду на жанрову приналежність чималої кількості зразків великої епіки, адже одні й ті самі твори атрибутуються і як повість, і як роман, відтак по-різному визначається їх жанрова форма, внаслідок чого з’являються протилежні судження щодо змістовірних і формотвірних елементів таких творів.

Вищезазначене дозволяє говорити про актуальність рецензованої студії Т.С. Матвеевої «Український роман другої половини ХІХ століття: модель світу, жанрові трансформації» як однієї з небагатьох спроб сукупно дослідити україномовний романний масив другої половини ХІХ століття, запропонувавши метатекстуальне прочитання романного дискурсу. А це, своєю чергою, зумовлює й наукову новизну монографії, оскільки йдеться про брак аналогічних за задумом розвідок: вибудувати з суми різновекторних складових модель світу, що відбивала б об’єктивні – історичні, суспільно-політичні, культурно-мистецькі засади існування соціуму – й суб’єктивні інтенції митців; проаналізувати найширший спектр жанрових форм роману як

© Л.В. Ушкалов, 2016

<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.268999>

внутрішньо єдину модель світу, творену людиною в часі й просторі. Для цього авторка книги зробила спробу представити художній доробок багатьох письменників як єдиний текст, осмислення змістових, структурних особливостей якого дозволило їй розкрити й проаналізувати як глобальні механізми руху літературного процесу, так і менш помітні його тенденції.

Насамперед ідеться про антропоцентризм як ключову тезу монографії – пріоритет внутрішнього над зовнішнім, суб'єктивного над об'єктивним, розуміння світу як віддзеркаленого «я» людини. Також зауважено кардинальну зміну естетичної парадигми, поетики всього масиву великої епіки. Цілісне ж бачення, не вибіркового аналізу романного дискурсу другої половини ХІХ століття лише посилили доказовість викладу матеріалу.

Обрані Т.С. Матвєєвою об'єкти вивчення – людина, час, простір – є, з одного боку, традиційними для спостережень за змодельованими митцями трансформаціями – матеріальними (фізичними) та духовними (психологічними), однак, із другого боку, вони оригінально обігруються в роботі (процеси суспільного «виламування», дезаптації, соціальні «зсуви»). Ідеться про особливий психосвіт індивіда, «розірваний», деформований унаслідок неможливості для більшості при звичайтися до кардинальних соціальних змін межі ХІХ – початку ХХ століття, вписатися в нову модель комунікації, відтак відчуті власну незайвість у світі. Звідси – вмотивовано акцентовані в книзі межові ситуації екзистенційного вибору, увага до аналізу причин девіацій, процесів деперсоналізації особистості. Усе це дозволило авторці розвідки переконливо довести, що засадничою в моделі світу є бінарна опозиція *відчуження/повернення* як складова всеохоплюючого протистояння *чужий/свій*. Причому дослідження художнього матеріалу в найширшому часовому діапазоні (від більш ранніх зразків (П. Куліш, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, М. Павлик, А. Свидницький) до романістики 1890-х – 1900-х років (О. Кобилянська, А. Кримський, І. Франко, М. Чернявський, М. Яцків)) закономірно привело дослідницю до висновку про пріоритет у названих діадах першого компонента – деструктивного в своїй основі, адже

йдеться про відчуження від роду, нації, батьківщини, віри, зрештою про зраду власної харáктерної цілісності, обертання до минушого й нехтування непроминальним у пошуку смислу буття в оксюморонній для цього – речовинній, соціально скерованій – сфері.

Т.С. Матвєєва аргументовано довела, що модель світу, сформована українською великою епікою в другій половині XIX століття, є дисгармонійною, «розірваною» внаслідок впливу нівеляційних процесів, що відбуваються в естві людини – її центральній складовій. Відтак можна погодитися з ключовою тезою дослідниці про взаємозалежність психосвіту й об'єктивної дійсності, що реалізується як антиномія бажаного й дійсного. Переконливими є також судження авторки про специфіку змодельованого українською романістикою аналізованого періоду часу й простору, адже чималий художній контекст, залучений Т.С. Матвєєвою, дав підстави для цікавих спостережень за їх трансформаціями. Вихідною в роботі є теза про вільне моделювання часово-просторових елементів у творах, адже «друга реальність» є специфічним відбиттям об'єктивної реальності, оскільки вибудовується письменником залежно від його власних концептуальних щодо бачення світу й себе в ньому засад, відтак модель такого світу, за визначенням, буде інакшою – тенденційно скерованою вбік гармонізації чи розпаду.

Цікавим є дослідження хроноплощини українського романного дискурсу другої половини XIX століття, представлене як аналітичні викладки щодо метаморфоз у співвідношенні та взаємодії минулого, теперішнього й майбутнього часу. Імпонує й намагання авторки рецензованої праці прокоментувати особливості часової організації художнього матеріалу, узалежнивши його від обраної письменником жанрової форми роману, оскільки соціально акцентований текст буде «хроноінакшим» порівняно з психоаналітичною літературною студією через різне співвідношення «об'єктивного» й «суб'єктивного» часу. Обґрунтовуючи свої напрацювання, авторка книги звернулася до великого масиву української романістики – творів Б. Грінченка, О. Кобилянської, О. Кониського, А. Кримського, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, М. Чернявського, Є. Ярошинської, інших. Чимало

літературознавчих знахідок містять представлені в монографії спостереження за часовими метаморфозами – від практично суглосного об'єктивному часу художнього викладу до «безчасся» («Пропавший чоловік» М. Павлика, «Юрій Горovenko: Хроніка з сумного часу» О. Кониського, «*Voas constrictor*», «Лель і Полель», «Основи суспільності» І. Франка, «Камінна душа» Г. Хоткевича, «Забобон» Л. Мартовича тощо).

Такими ж доказовими видаються роздуми дослідниці й щодо просторових вимірів української великої епіки зазначеного періоду. Найперше це просторові опозиції у вертикалі (*небо/земля, гора/долина*) й горизонталі (*місто/село, село/двір*) людського існування, пояснення особливостей проявів яких не переобтяжене соціально маркованими елементами, а ґрунтується на архетипно скерованих умовиводах («Страсний четвер» М. Устияновича, «Камінна душа» Г. Хоткевича, «Лель і Полель», «Основи суспільності» І. Франка тощо). Окремий аспект зацікавлень авторки монографії – просторові деформації – природні катастрофи й ландшафтні зміни, спровоковані людиною – аж до «зникнення» простору («Залісся» О. Маковея, «Вихора» М. Павлика, «Петрії і Довбушуки», «Великий шум» І. Франка тощо); також аналізуються просторові зміни, коли простір набуває ознак казкового, фантастичного, ірреального, особливо внаслідок перебування людини в пограничному стані, викликаному хворобою, депресією («Повія» Панаса Мирного, «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та І. Білика, «Микола Джеря» І. Неучуя-Левицького, «Основи суспільності» І. Франка тощо).

Незвичний ракурс вивчення – простір агонізуючої людини, в якому химерно переплітаються дійсно пережите й скомбіноване з віддалених у часі переживань, пов'язаних із перебуванням (найчастіше) в замкненому просторі (наприклад, тюрмі або й уявно ізольованому середовищі) («Пропавший чоловік» М. Павлика).

Заслуговують на увагу спостереження дослідниці за особливим просторовим виявом – стихіями – руйнівними не тільки для матеріального, але й духовного простору, а також за метаморфозами місць мешкань – топосами міст, переважно ексцентричних, що

розташовані на околиці цивілізації; доріг, які нікуди не ведуть; локусами будинків – частіше казенних, іноді – антибудинків (більшість аналізованих романів).

Загалом монографія містить цікаві роздуми про специфіку функціонування категорій часу й простору переважно з огляду на їх художні деформації (відповідно, втрата часової лінеарності, «зникнення» часу, часова мозаїка; вертикальні й горизонтальні просторові опозиції, безликість, безіменність простору, уявний простір тощо). Разом ці складові доповнили творену українським романним дискурсом другої половини ХІХ століття модель світу – «другу реальність» – як обґрунтовано в книзі й стосовно її центрального елемента – людини – негармонійну, нестійку, що пояснено, виходячи з тези: світ є таким, яким він є всередині кожного.

Окремий розділ монографії присвячено складній теоретичній проблемі – визначення жанру, жанрової форми, відтак – спостереженню за трансформаціями української великої епіки аналізованого періоду. Спроба Т.С. Матвєєвої аргументувати причини, перебіг процесу жанрових зрушень набуває особливої ваги з огляду на невирішеність цієї проблеми в сучасній літературознавчій науці. Дослідниця зуміла переконливо довести існування закономірного зв'язку між зміною об'єктивного пріоритету на суб'єктивний в осягненні митцями явищ дійсності та розширенням спектру жанрових форм. Насамперед ідеться про інакші жанрові домінанти, появу яких зумовлено, як про це слушно зауважує авторка книги, загальною тенденцією до гомоцентризаци літературного процесу, коли людина постає в художньому цілому як його самодостатній елемент, а формування її характеру визначається вже не виключно об'єктивними чинниками. Художнім матеріалом, що його доречно залучає дослідниця, стали твори, які, на її думку, найбільш повно характеризують зазначену тенденцію й які в монографії представлені як градаційний ряд появи нових акцентів у жанрових формах – від побутової, соціально-побутової до власне психологічної (твори О. Кобилянської, А. Кримського, І. Франка, М. Чернявського, Є. Ярошинської тощо). Потужно впливали на цей процес і зміни у філософії (відхід від позитивізму),

культури (постколоніальність), мистецтві (імпресіонізм). Формулювання, запропоновані Т.С. Матвєєвою, системні, чіткі, логічні.

Закономірною є спроба дослідниці виокремити й обґрунтувати необхідність використання проміжних жанрових дефініцій – перехідної між повістю й романом форми («Хлопська дитина» Ф. Заревича, «Вихора» М. Павлика, «Олюнька» А. Чайковського, «Навіжена», «Поміж ворогами», «Не той став» І. Нечуя-Левицького, «Серед темної ночі», «Під тихими вербами» Б. Грінченка, «Огні горять» М. Яцкова), «згорнутого» роману («Страсний четвер» М. Устияновича, «Пани і люди» В. Левенка, «В лабетах» («Танець тіней») М. Яцкова, «Весняна повідь», «Блискавиці» М. Чернявського, «Fata morgana» М. Коцюбинського, «Великий шум» І. Франка). Це повинно, з одного боку, унеможливити подвійну номінацію значної кількості зразків великої епіки, а з другого, забезпечити диференціювання творів за наявністю/відсутністю романної повноти представлених змістовірних і формотвірних елементів. Спостереження переконливі, особливо коли авторка рецензованої монографії зіставляє тематично близькі твори й обґрунтовує їх жанрові ознаки, виходячи як із існуючих літературознавчих дефініцій, так і власних міркувань, базованих на багатому художньому матеріалі. У такий спосіб їй удалося взяти до уваги максимальну кількість жанротвірних елементів, пояснити закономірності їх взаємодії та взаємовпливу, аргументувати, в тому числі «хронологічну» залежність звернення авторів до тієї чи тієї жанрової форми. Детально в роботі пояснено також специфіку взаємопереходу жанрових структур у широкому спектрі – від побутової (представлена обмежено) до філософсько-психологічної.

Варто відзначити й добре продуману структуру монографії, доказовість, послідовність викладу матеріалу, його ілюстративну насиченість (залучено широкий літературний контекст, український та європейський).

Виходячи з вищевикладеного, резюмую: монографія «Український роман другої половини XIX століття: модель світу, жанрові трансформації» Т.С. Матвєєвої є виваженою, методологічно, методично збалансованою студією й стане ще однією оригінальною

спробою не лише поглибити, але й багато в чому рішуче змінити погляди на особливості розвитку літературного процесу в Україні в другій половині XIX століття.

Література

1. Матвеева Т.С. Український роман другої половини XIX століття: модель світу, жанрові трансформації: Монографія / Тетяна Матвеева. – Харків: Вид-во ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. – 420 с.

Анотація

Л.В. Ушкалов. Парадокси романного світу: на перетині інтерпретацій

У статті проаналізовано концепцію розвитку українського романного дискурсу другої половини XIX, запропоновану Т.С. Матвеевою в книзі «Український роман другої половини XIX століття: модель світу, жанрові трансформації». Модель слушно розглядається дослідницею як тривимірне утворення (верх – серединний простір – низ), формування й функціонування якого зумовлене специфікою зв'язку її складових: людини, часу, простору. Центральний елемент моделі світу – людина – за переконливої аргументації авторки книги, здебільшого представлена дезорієнтованою в суспільних процесах, відтак внутрішньо нецілісною, переважно за допомогою бінарної опозиції *відчуження* (від себе, роду, батьківщини, нації, ідеалів, оточення, історії, віри тощо)/*повернення* (поодинокі приклади) як складової ширшої опозиції *чужий/свій*. На значному ілюстративному матеріалі також доведено, що час, простір – базові елементи моделі світу – трансформувалися з абсолютної категорії у внутрішній означник, ставши виявом психологічних зрушень «я». Аналіз літературного дискурсу дозволив також зробити логічний висновок і про характер міжжанрової взаємодії: власне роман синтезував масштабність, панорамність епопеї в охопленні явищ дійсності, показі людини й, навпаки, новелістичну сконцентрованість, психологічну загостреність мінімізацію авторської присутності. Новим аспектом є дослідження специфіки дотичних до роману жанрових утворень – «згорнутого» роману й перехідної форми між повістю й романом.

Запропонований ракурс аналізу романного дискурсу як цілісної моделі світу є перспективним з огляду на можливість скоригувати уявлення про українську специфіку динаміки жанру й вийти на новий рівень осягнення

літературно-культурної взаємодії всіх складових літературного процесу в діахронії та синхронії їх розвитку.

Ключові слова: український романий дискурс другої половини XIX століття, жанр, модель світу, людина, час, простір.

Анотація

Л.В. Ушкалов. Парадоксы романного мира: на перекрестье интерпретаций

В статье проанализирована концепция развития украинского романного дискурса второй половины XIX века, предложенная Г.С. Матвеевой в книге «Украинский роман второй половины XIX века: модель мира, жанровые трансформации». Модель мира справедливо рассматривается исследовательницей в трехмерном измерении (верх – срединное пространство – низ), а ее формирование и функционирование обуславливается спецификой связи ее составляющих: человека, времени, пространства. Центральный элемент модели мира – человек – как убедительно аргументирует автор книги, – в основном представлен дезориентированным в общественных процессах, поэтому и внутренне нецелостным. В основном он изображен с помощью бинарной оппозиции *отчуждение* (от себя, рода, родины, нации, идеалов, окружения, истории, веры и так далее)/*возвращение* (отдельные примеры) как части более широкой оппозиции *чуждой/своей*. На примере богатого иллюстративного материала доказано, что время, пространство – базовые элементы модели мира – трансформировались из абсолютных категорий во внутреннее означающее, стали отображением психологических сдвигов «я». Анализ литературного дискурса позволил также сделать вывод и о характере межжанрового взаимодействия: собственно роман синтезировал масштабность, панорамность эпопеи в изображении объективных реалий, человека и, наоборот, минимизацию авторского присутствия, концентрированность, психологическую остроту новеллы. Новый аспект – изучение специфики близких к роману жанровых конструкций – «свернутого» романа и переходной формы между повестью и романом.

Предложенный ракурс анализа романного дискурса как целостной модели мира является перспективным ввиду возможности откорректировать представления об украинской специфике динамики жанра и выйти на новый уровень осмысления литературно-культурного взаимодействия всех составляющих литературного произведения в диахронии и синхронии их развития.

Ключевые слова: украинский романский дискурс второй половины XIX века, жанр, модель мира, человек, время, пространство.

Summary

L.V. Ushkalov. The Paradoxes of the novel's world: the Borderline of the Interpretations

The paper is devoted to the studying of the conception of the development of the Ukrainian novel discourse of the second half of the XIX century. The object of the studying is T. Matvieiev's book «The Ukrainian novel of the second half of the XIX century: the Model of the world and the transformation of genre».

The model was considered as three-dimensional formation (the top – the middle space – the bottom), the organization and functioning of which is conditioned by the specific character of sound in diachrony and synchrony of its components: person, time, space. The central element of the model is a person – in the interpretation of the book's author – mostly represented as disoriented in the social processes, therefore not integral internally. As a matter of fact, there is a tendency of representation of a person in the world through binary opposition of *estrangement* (from oneself, family, fatherland, nation, ideas, surrounding, history, faith, etc.)/*returning* (singular examples) as a constituent of wide opposition *outsider/insider*. Substantial illustrative material shows that time, space – the base elements of the world model – have transformed from the absolute category into the internal designate becoming a representation of psychological shifts of “me”.

The analysis of the literature discourse allows making the conclusion about the characteristics of cross-genre interaction. The novel itself synthesizes on the one hand emotional dimensions, panoramic view in coverage of facts, description of a person, and, on the other hand, novel's concentration, psychological acuteness, minimization of author's presence. New aspect is the studying of the specificity of genre formation dealing with the novel; those are “reduced” novel and a transitive form between the novella and the novel.

We are sure that the given perspective of the analyses of novel discourse as an integral world model is perspective from the point of view of possibility to update the view of Ukrainian specificity of genre's development and coming to a new level of description of literary-cultural interaction of all the constituents of the genre in diachrony and synchrony of its development.

Key words: Ukrainian novel discourse of the second half of the XIX century, genre, world model, person, time, space.

Інформація про автора

Ушкалов Леонід Володимирович – ORCID: 0000-0003-3808-3289; доктор філологічних наук, професор кафедри української та світової літератури Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди; вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна.